

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MƏTANƏT QÜDRƏT QIZI VAHİDOVA

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN LİRİKASI

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya üzrə elmlər doktoru
Zaman Şükür oğlu Əsgərli

Rəsmi opponetlər:

filologiya üzrə elmlər doktoru
Pəşə Əli oğlu Kərimov

filologiya üzrə elmlər doktoru
Mahirə Həmid qızı Quliyeva

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin
“Azərbaycan ədəbiyyatı” kafedrası

Mudafiə “_30_” 05__ 2014-cü il tarixdə saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 - Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143 Bakı, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.131 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeirin, Füzuli ədəbi məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi olan Seyid Əzim Şirvani ədəbiyyat tariximizdə xüsusi mövqe qazanmış böyük söz ustasıdır. Onun zəngin bədii irsi, eləcə də lirik şeirləri çox illər bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, bu gün də tərəvətlidir. Şairin böyük sənətkarlıqla yazılan qəzəl və qəsidələri, qitə və rübailəri, müxəmməs və müsəddəsləri hələ də insanların daxili saflaşmasına, mənəvi-əxlaqi zənginləşməsinə, bütünlükdə xalqın bədii mədəniyyətinin, estetik zövqünün, xüsusilə muğam və musiqi sənətinin inkişafına, Azərbaycan xalqının dünyada tanındılmasına və sevilməsinə xidmət edir. Şairin ümumi yaradıcılığı kimi, lirik şeirlərinin də mayasında böyük bəşəri ideyaların, yüksək hiss və duyğuların təəcəssümü dayanır. Bu şeirlərdə humanizm, gözəllik, məhəbbət, ülvilik, əxlaqi saflıq və s. insani keyfiyyətlər tərənnüm edilir, vəfasızlıq, etibarsızlıq, xəyanət kimi sifətlər pislənir. Bu məziyyətlər Seyid Əzim lirikasının müasirlik ruhunu gücləndirir, onun yenidən öyrənilməsinə və dəyərləndirilməsinə aktuallaşdırır.

Sənətkarın özünüifadə bacarığı, gerçəkliyə münasibəti lirikada daha çox əyaniləşir. Şairin qəzəl, qəsidə, rübai, müxəmməs, qoşabeyt, təkbeyt, müstəzad və s. şeirləri ideya-bədii məzmunu ilə dəyərli olmaqla yanaşı, həm də yüksək bədii keyfiyyətlərə malikdir. Bu əsərlər XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin və poetik üslubunun inkişaf edib zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Bir tərəfdən ənənə, digər tərəfdən novatorluqla bağlı olan XIX əsr poeziyası, təbii olaraq, klassik ənənəyə sadıq qalmaqqla yanaşı, həm də yeni formalarda yaranmaqqla idi. Bu keyfiyyət Seyid Əzim lirikası üçün də səciyyəvidir, şair klassik mövzularda olduğu kimi, dövrün və zamanın tələblərindən irəli gələn yeni mövzularda da xeyli uğurlu əsərlər yazmışdır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiyanın obyektini əsasən, Seyid Əzimin lirikası – bu lirikanın növləri, onların bədii xüsusiyyətləri təşkil edir. Eyni zamanda, dissertant yeri gəldikcə Seyid Əzimin yaradıcılığı, xüsusilə lirikası haqqında deyilən fikirləri də tədqiqatın mərkəzinə çəkərək, həmin fikirlərə münasibətini bildirir.

Tədqiqatın predmeti S.Ə.Şirvaninin müxtəlif janrlarda yazılmış lirik şeirləridir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. S.Ə.Şirvaninin lirik şeirləri şairin müasirlərinin diqqətini cəlb etmiş, az sonra məşhur Azərbaycan

ədəbiyyatşünası F.Köçərli, şair və yazıçılardan M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Müznib, M.Arif, daha sonralar K.Mirbağirov, F.Qasımzadə, M.Quluzadə, S.Hüseynov, B.Məmmədzadə, Z.Əsgərli və b. ədəbiyyatşünaslar onun lirik şeirlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri haqqında söhbət açmış, onların Füzuli lirikası ilə əlaqəsinə və özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığına təsiri barədə maraqlı elmi fikir və mülahizələr yürütmüşlər. Ancaq Seyid Əzim lirikası xüsusi elmi araşdırmanın obyektı olmamış, bu lirikanın tipoloji xüsusiyyətləri, bədii özəllikləri əhatəli elmi tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Halbuki həmin məsələlərin ətraflı tədqiqi “Aləmdə səsim var mənim” deyən klassik şairimizin müasirlik ruhunu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyini daha obyektiv müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə kömək edər.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını mövzu üzrə ədəbi-bədii və nəzəri materialların sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. Xüsusilə, təsəvvüf fəlsəfəsi ilə bağlı daha çox dünya fəlsəfi fikir tarixinə, eyni zamanda ölkəmizdə mövzu ilə bağlı aparılmış tədqiqat işlərinə istinad edilmişdir. Dissertasiya işi bu tədqiqatdan öncəki araşdırmalarla müqayisəli şəkildə yazıldığından daha çox tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Seyid Əzim Şirvaninin lirikasını mövzular üzrə araşdırmaq, bu vaxta qədər təhlil olunmamış şeirlərini şərh edərək şairin irsinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Bundan irəli gələn aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- S.Ə.Şirvani lirikasının tədqiq tarixini araşdırmaq, şairin haqqında yazılmış elmi əsərləri ətraflı təhlil etmək, ayrı-ayrı tədqiqatçı və alimlərin şairin yaradıcılığına münasibətini işıqlandırmaq;

- S.Ə.Şirvani lirikasının özəyini təşkil edən məhəbbət mövzusunun mahiyyətini açmaq, dünyəvi eşqi tərənnüm edən şeirlərində əsas obrazlar olan Aşıq və Məşuqənin mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- S.Ə.Şirvaninin ictimai məzmunlu şeirlərində şair və mühit məsələsinə aydınlıq gətirmək, müəllifin cəmiyyətə tənqidi münasibətinin köklərini araşdırmaq, ədəbi tənqidin sənətkarın dini məzmunlu şeirlərinə bir çox hallarda ziddiyyətli yanaşmasını işıqlandırmaq və bundan çıxış edərək obyektiv dəyərləndirmə işi aparmaq;

- S.Ə.Şirvaninin lirikasında xüsusi yeri olan təsəvvüf ədəbiyyatı nümunələrini tədqiqata cəlb etmək, şairin təsəvvüfi dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olan amilləri araşdırmaq;

- S.Ə.Şirvaninin lirikasının janr-üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaq, bədii təsvir və ifadə sistemini ətraflı şərh etmək;

Elmi yenilik. Tədqiqat işində Seyid Əzim Şirvaninin lirikası ilə bağlı bir sıra məsələlər ilk dəfə olaraq elmi araşdırmaya cəlb olunmuşdur:

1. Tədqiqat işinin I fəslində S.Ə.Şirvaninin bu vaxta qədər ayrıca və ətraflı şəkildə araşdırmaya cəlb olunmamış lirikasının tədqiq tarixinə həsr olunmuş və bu fəsildə şairin lirikasının tədqiq tarixi araşdırılmış, bu sahədə fəaliyyət göstərmiş alimlərin zəhməti dəyərləndirilmişdir.

2. Dissertasiyada Seyid Əzim lirikasının təsəvvüflə əlaqəsi izah olunmuş, bu haqda deyilən yanlış fikirlər təshih edilmiş, əsərin II fəslində şairin lirikasında məhəbbət mövzusunda bəhs edərkən onun şeirlərində dünyəvi eşqlə yanaşı, ilahi eşqin də yer aldığı qeyd edilmişdir.

3. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq S.Ə.Şirvanini təsəvvüf şairi kimi yetişdirən zaman və mühit amili obyektiv dəyərləndirilərək ətraflı araşdırılır. Şairin uşaq ikən Dağıstanda aldığı ilk təhsil, Şərq ölkələrinə səyahəti, orada aldığı təhsil Seyid Əzimin sufi görüşlərini formalaşdıran amillər hesab edilir.

4. III fəsildə Seyid Əzim Şirvaninin ictimai motivli şeirlərində cəmiyyətə tənqidi münasibətdən bəhs edərkən xüsusi olaraq vurğulanmışdır ki, Seyid Əzim heç bir halda birbaşa İslam dininə və Qurana qarşı çıxışlar etməmiş, hətta şeirlərində yeri gəldikcə Müqəddəs Kitabın dəyərlərini nəzərə çatdırmışdır. Onun tənqid hədəfləri dinin adından öz mənfəəti üçün istifadə edən riyakar, ikiüzlü din xadimləridir – konkret olaraq şair yalançı “vaiz” və “zahid”ləri, onların çirkin əməllərini ifşa edir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq ətraflı şəkildə din pərdəsi altında çarizmin iyrənc planlarına xidmət edən “ruhanilər”in yerlərdəki imperiya nümayəndələri ilə əlbir çalışmalarından, vəzifə və titul qazanmaq naminə İslamdan və Qurandan istifadə etmələri işıqlandırılır.

5. III fəsildə həmçinin S.Ə.Şirvaninin “meyxana”, “şərab”, “musiqi”, “ricət” anlayışlarına münasibətindən söhbət açılır və daha öncəki tədqiqatlardan fərqli olaraq bildirilir ki, şair bu anlayışları yalnız müstəqim və maddi nemət olaraq şeirə gətirməmiş, əksinə, əksər hallarda bu ifadələri sufizmədəki mənalara uyğun işlətməmişdir. Tədqiqat işində bu məsələlər geniş şəkildə şərh olunur və konkret şeir nümunələri əsasında izah edilir.

6. IV fəsildə Seyid Əzimin lirikasının bədii xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Seyid Əzimin lirikasında “gecə” obrazından ətraflı danışılır, şairin “Bu gecə” rədifli qəzəli N.Gəncəvinin,

A.Bakıxanovun və M.Füzulinin eynirədifli qəzəlləri ilə müqayisə edilir. Eyni zamanda, tədqiqat işində ilk dəfə olaraq S.Ə.Şirvani lirikasında “ah” obrazından; mükəllimələrdən istifadə edilərək yazılmış “dedim-dedi” rədifli şeirlərinin bədii xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın materiallarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində, bu mövzuda xüsusi seminarların keçirilməsi üçün tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında, yeni dərsliklərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və nəşri. Tədqiqat işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmiş, orada müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas tezis və müddəaları, məzmunu və nəticələri üzrə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransında məruzə edilmiş, ölkədəki və xaricdəki elmi nəşrlərdə mövzu ilə əlaqədar tezis və məqalələr çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, hər biri iki yarımfəsildən ibarət olan dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, elmi yeniliyi, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodu, mövzunun öyrənilməsi dərəcəsi, dissertasiyanın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası haqqında məlumat verilmişdir.

“**S.Ə.Şirvaninin lirikasının tədqiq tarixindən**” adlı I fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “**S.Ə.Şirvani lirikasının tədqiq tarixinin ilk mərhələsi**” adlanır.

Seyid Əzimin irsinin nəşri və tədqiq tarixi ilə bağlı məlumatlara tədqiqatçıların araşdırmalarında rast gəlinir. Bu baxımdan Ə.F.Ələkbərovun “Seyid Əzim Şirvani irsinin öyrənilməsi” adlı məqaləsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Belə ki, görkəmli alim Seyid Əzimin araşdırmaçıları və onların əsərləri haqqında nisbətən geniş məlumat verərək, alimlərin elmi əsərlərini təhlil obyektinə cəlb etmiş, eyni zamanda, K.Mirbağirovun monoqrafiyası haqqında ayrıca bir məqalə yazaraq ona münasibət bildirmişdir.

Şairin ədəbi irsinin tədqiq sahəsində görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin rolu xüsusi qeyd olunmağa

layıqdır. O, 1903-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” və “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitablarında Seyid Əzim Şirvani haqqında geniş bəhs etmişdir. F.Köçərli S.Ə.Şirvaninin tərcümeyi-halını ilk dəfə olaraq geniş işıqlandırmış, yeri gəldikcə yaşayış tərzı haqqında və təhsil almaq üçün etdiyi səyahətləri ilə bağlı lirik parçalardan nümunələr gətirmişdir.

S.Ə.Şirvani haqqında söhbət açan müəlliflərdən biri də Abdulla Şaiq olmuşdur. O, Seyid Əzimdən “Türk çələngi”, “Ədəbiyyatdan iş kitabı” və “Gülzar” dərsliklərində bəhs edir. O, S.Ə.Şirvaninin maarifpərvər bir şair kimi, əhalini cəmiyyətdə baş verən neqativ hallara qarşı öz qələmi ilə mübarizə aparmasını təqdir edirdi. Şairin irsinin toplanıb nəşr olunmasında, həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində H.Zeynallı, Ə.Müzəib, H.Səmədzadə kimi alimlərin də xidmətləri təqdirəlayıqdır. Doğrudur, onların bu sahədəki fəaliyyətləri geniş, sistemli bir şəkıl almamışdır, bununla belə, şairin Azərbaycan oxucularına tanınması üçün müəyyən əhəmiyyətə malik olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin 1930-cu ildə dərc olunmuş “Seçilmiş şeirləri”ni tərtib etmiş Ə.Müzəib həm də “Seyid Əzim” adlanan ikinci müqəddimənin müəllifidir. O öz məqaləsində şairin poeziyasındakı müsbət tərəfləri görə bilməmiş, ideya-məzmun cəhətdən, demək olar ki, heç saymışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin 1937-ci ildə Ə.Sadığın tərtibi ilə çap olunmuş “Seçilmiş şeirləri”nə kitabın redaktoru H.Səmədzadə müqəddimə yazmış və şairin yaradıcılığı haqqında söhbət açaraq, XVIII-XIX əsrlərdə qəzəl yazmaq ənənəsinin öz əhəmiyyətini itirdiyini, yeni realist şeirin meydana gəldiyi bir dövrdə qəzəl, qəsidə yazmağın “konservatorluq cəbhəsində durmaqdan başqa bir şey” olmadığını qeyd etmişdir. H.Səmədzadə də bu fikirdədir ki, Seyid Əzimin Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi onun qəzəlciliyi ilə deyil, realist satirik şeirləri, maarifpərvər humanizmi və liberal ideyaları ilə ölçülməlidir.

1930-cu illərdən Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığı daha geniş və hərtərəfli araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu baxımdan akademik Feyzulla Qasımzadənin xidmətləri olduqca təqdirəlayıqdır. 1956-cı ildə çap olunmuş “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabındakı “Seyid Əzim Şirvani” adlı oçerkdən fərqli olaraq, kitabın sonrakı nəşrlərində F.Qasımzadə şairin şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərindən də bəhs edir. Şairin çoxlu mərsiyə, dini münacat, həcv, qəsidə, mədhiyyə və s. “antirealist” şeirlər yazdığını diqqətə çəkən tədqiqatçı bunları “onun yaradıcılığında sadəcə bir boşluq” adlandırır, bunların şairin qiymətli

əsərləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyini bildirir. Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsinin tədqiq olunması işində özündən əvvəlki tədqiqatçılara nisbətən daha çox iş görmüş F.Qasımzadə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında yığcam məlumat vermişdir.

I fəslin **ikinci yarım fəsl** “**S.Ə.Şirvani lirikasının tədqiq tarixinin ikinci mərhələsi**” adlanır. Ötən əsrin 50-ci illərindən etibarən Seyid Əzim haqqında monoqrafik tədqiqatlar yazılmağa başlamışdır. K.Mirbağirovun 1959-cu ildə nəşr olunmuş “Seyid Əzim Şirvani” monoqrafiyasında şairin həyat və yaradıcılığı nisbətən geniş şəkildə araşdırılsa da, lirikası barədə bitkin təsəvvür yaratmamışdır. K.Mirbağirov şairin yaradıcılığında İlahi eşqin tərənnümünün yer aldığını inkar edərək, “Seyid Əzimin tərənnüm etdiyi eşq hər cür İlahi məhəbbətdən uzaqdır” qənaətini irəli sürür. Ümumiyyətlə, sovet tədqiqatçıları Seyid Əzimin dinə hər hansı bir bağlılığını onun dünyagörüşünün məhdud cəhəti kimi qiymətləndirmiş, bütün yaradıcılığına anti-İslam nöqteyi-nəzərindən yanaşmağa çalışmışlar. Bu baxımdan K.Mirbağirov da istisna deyil; o, təəssüflə qeyd edir ki, “Seyid Əzim dini ehkam və zahidlik əleyhinə yazdığı qəzəllərində ateizm səviyyəsinə yüksələ bilmir, dinin özünə toxunmur ki, bu da onun dünyagörüşünün məhdudluğundan irəli gəlir”¹

Sadiq Hüseynov “XIX əsrin qabaqcıl Azərbaycan yazıçıları dini mövhumat və fanatizm əleyhinə mübarizədə” (1955) adlı tədqiqat işində Q.Zakir, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi sənətkarlarla yanaşı, S.Ə.Şirvaninin də cəhalətə qarşı mübarizəsindən bəhs etmiş, kitabın “Seyid Əzim Şirvani” bəhsində şairin maarifçi və satirik şeirlərindən daha öncə qəzəllərində xalqın mədəni tərəqqisinə əngəl törədən irticaçıları tənqid və ifşa etdiyindən söhbət açmışdır.

1977-ci ildə dərc olunmuş “Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu” monoqrafiyasında S.Hüseynov şairin həyatı, pedaqoji fəaliyyəti və yaradıcılığı haqqında ətraflı söhbət açır, onun müxtəlif janrlarda yazılmış bədii əsərlərini tədqiqat obyektinə çevirir. Monoqrafiyada müəllif şəriətə qarşı çıxanlara “kafir” damğası vurulduğu bir zamanda Seyid Əzimin böyük bir cəsarətlə İslam fanatizminə zərbə endirməsindən, lakin lirik şeirlərində ziddiyyətli dünyagörüşünün ifadə olunduğundan bəhs edir.

Z.Əsgərlinin “Seyid Əzim Şirvani” kitabçasında şairin həyat və

¹ Mirbağirov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1959, s. 89

yaradıcılığı yığcam şəkildə oxuculara təqdim olunur. Seyid Əzim bədii irsini növlərinə görə ayrı-ayrı başlıqlar altında tədqiq edən müəllif lirika bəhsinə də ayrıca fəsil ayırır.

B.Məmməd zadə 1998-ci ildə qələmə aldığı “Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında bədii dil” adlı araşdırmasında şairin bədii dil imkanlarını tədqiq edir, onun yaradıcılığında ən çox müraciət etdiyi məcazları diqqət mərkəzinə çəkir. Müəllif S.Ə.Şirvaninin lirikasında istifadə olunan epitet, ellipsis, inversiya, təkrir, təzad, bədii sual, nida, xitab kimi məcazları mətndəki funksiyalarına görə izah və təhlil edərək onları şairin bədii idrakının ifadəsi kimi dəyərləndirir. Sənətkarın bədii dilinin öyrənilməsi baxımından belə bir araşdırma böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, Ə.Rəhimov Seyid Əzimin fars dilində olan qəzəlləri haqqında məqalələr yazmış, Məmməd Arif, Ə.Bağırov, C.Qəhrəmanov, X.Məmmədov, K.Məmmədov, A.Məmmədov, H.Əsgərov, Z.Əkbərov və başqa tədqiqatçılar müxtəlif yazılarla çıxış edərək şairin yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektləri ilə bağlı mülahizələrini bildirmişlər.

Dissertasiyanın “**Seyid Əzim Şirvaninin məhəbbət lirikası**” adlı ikinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. “**S. Ə. Şirvaninin əsərlərində lirik qəhrəman**” adlanan birinci yarım fəsildə diqqətə çatdırılır ki, şairin qələmindən çıxan aşiqanə şeirləri tərənnüm obyektinə görə iki yerə ayırmaq olar: real gözələ qarşı yaşanan dünyəvi sevgi və İlahi eşq.

İstər forma, istərsə də məzmun etibarilə zəngin olan Seyid Əzim lirikasında məhəbbət aparıcı mövzudur. Onun məhəbbət mövzusunda qəzəllərindən bəhs edərkən akademik F.Qasımzadə bu şeirləri iki qismə ayırır: “Birincisi sadəcə gözəli təsvir, ikincisi həqiqi məhəbbəti tərənnüm edən qəzəllərdir. Birinci qisim şeirlər ümumi, təsviri və yeknəsəq mahiyyət daşıyır; ikincilər isə qızgın həyat qaynağı, hiss və xəyal vüsəti və dərin lirizmlə səciyyələnir. Birincilərdə təsviri, ikincilərdə isə təhlili və yaradıcı cəhət qüvvəlidir”¹

Seyid Əzim yaradıcılığında tərənnüm olunan məhəbbət, gözəllik anlayışları insanı mənəvi kamilliyə aparan, ucaldan, daxilən saflaşdıran əvəzsiz məfhumlardır. Onun insana həyat sevgisi aşıl原因 aşiqanə şeirlərində iki əsas lirik surət vardır: əsl səadəti sevgilisinin vüsəlində axtaran, bəzən sevincdən qanadlanıb, bəzən isə hicran oduna tutuşan aşiq

¹ Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, s. 438

və qənirsiz gözəlliyi, nazi, qəmzəsi ilə aşiqinin ağlını başdan alan məşuqə obrazı. S.Ə.Şirvaninin məhəbbət şeirlərindəki əhvali-ruhiyyə dəyişkəndir. Onun lirikasına gah sevinc, fərəh, sərməstlik, gah da qəm-qüssə, kədər hakimdir. Bu, şairin əsərlərində qabarıq nəzərə çarpan subyektiv başlanğıc, yəni müəllifin şəxsi yaşantıları ilə bağlı önə çıxan bir mənzərədir. Şairin lirik “mən”i psixoloji dəyişkənliklərə məruz qaldıqca bu yaşantılar onun yaratdığı aşiq obrazının əhvali-ruhiyyəsini də şərtləndirir.

Seyid Əzimin lirik qəhrəmanı sevgi yolunda əzab çəkən, hər cür cəfaya qatlaşan, bəzən əziyyətlərə dözə bilməyib ümitsizliyə qapılan tərک edilmiş aşiq olaraq diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə şair həsrəti, hicran acısını çox mübaliğəli təsvir etsə də, şeirdəki səmimiyyət bizi, həqiqətən, lirik qəhrəmanın qəlbindəki yaranın sağalmaz olduğuna inandırır.

Seyid Əzimin digər lirik qəhrəmanı aşiqin sevgi və ehtirasının səbəbkarı olan məşuqədir. O, zahiri gözəlliyi ilə yanaşı, daxili keyfiyyətləri ilə də mükəmməl bir obrazdır. Seyid Əzim Şirvaninin qadın qəhrəmanı olan məşuqəni səciyyələndirərkən tədqiqatçı S.Hüseynov yazır: “Məşuqə odlu bir ürəklə sevir: onun qəlbini, fikrini məşğul edən bir şey varsa, o da mənalı sevgi, həqiqi məhəbbətdir. Həyatı mənalı edən, real hisslərə əsaslanan belə bir məhəbbətlə yaşamaq məşuqənin ən böyük ideal və arzusudur.”¹ Halbuki şairin əsərlərini diqqətlə incələdiyimiz zaman onların əksəriyyətində məşuqənin öz naz-qəmzəsi və etinasızlığı ilə aşiqə zülm etdiyinə şahidi oluruk. Sadəcə Seyid Əzimin aşiq qəhrəmanı bir çox hallarda sevgilisinin cəfasına dözən, nazını çəkən və hətta bunu özü üçün başucalıq bilən bir obraz olaraq təsvir olunur.

S.Ə.Şirvaninin məhəbbət şeirlərində ara-sıra təsadüf olunan obrazlardan biri də əğyardır. Başqa klassik sənətkarların lirik yaradıcılığında olduğu kimi, Seyid Əzimin də əsərlərində əğyar həmişə aşiqin rəqibi kimi təsvir olunur, aşıqla məşuqənin arasına girərək onların vüsala çatmasına, xoşbəxtliyinə maneə törədən bir qüvvə kimi göstərilir. Seyid Əzimin lirikasında əğyar surəti aşiq və məşuqə obrazlarına nisbətən çox zəif işlənmişdir, “o, lirik konfliktin kəskinləşməsinə və konkret sosial mahiyyət kəsb etməsinə təkan verə bilmir.”²

II fəslin II yarımfəslı “S. Ə. Şirvaninin lirikasında tərənnüm olunan məhəbbətin mahiyyəti” adlanır. Seyid Əzim Şirvaninin məhəbbət lirikasından söz açarkən alimlərin bir çoxu ya onun

¹ Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1977, s. 65

² Əsgərli Z. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Elm, 2005, s. 18

yaradıcılığında İlahi eşqin yer aldığı fikrinə qarşı çıxmış – əsərlərində tərənnüm olunan eşqi yalnız bəşəri sevgi, real gözələ məhəbbət hesab etmişlər, ya da sufizmin onun yaradıcılığına təsirinin çox cüzi olduğunu söyləmişlər. Qeyd edək ki, yaradıcılığı təsəvvüflə bağlı olan şairlərin əsərlərində sufizm meyillərini tamamilə inkar etmək, yaxud bu cəhəti şairin dünyagörüşünün məhdud, ziddiyyətli cəhəti hesab etmək – sovet ideologiyasının basqısı altında tədqiqatçıların məcburiyyətdən atmalı olduğu bir addım kimi dəyərləndirilməlidir.

İstənilən sənətkarın həyat və yaradıcılığı araşdırılarkən onu yetirən mühit, ictimai-mədəni şərait nəzərə alınmalıdır. Çünki sənətkarın dünyagörüşü, həyata baxışı onu formalaşdıran cəmiyyətdən asılıdır. Həyatından bəlli olduğu kimi, Seyid Əzim 11 il Dağıstanın Yaqsay kəndində – ruhani babasının yanında yaşamışdır. Bu illər Şeyx Şamil hərəkətinin Rus imperiyasının işğalçı siyasətinə qarşı mübarizə apardığı dövrə təsadüf edir. Müridizm qədim tarixə malik sufilik təliminin prinsiplərinə əsaslanmış, kökləri sufizmdə olduğu kimi, dörd əsas – şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət üzərində bərqərar olmuşdu.

Bunlar Seyid Əzimin dünyagörüşünə təsirsiz ötüşə bilməzdi. Fikrimizcə, onun sufizm haqqındakı ilkin təsəvvürləri elə həmin vaxtlar formalaşmağa başlamışdır. Şərq ölkələrinə səyahəti isə onun bu sahədə biliklərini daha da mükəmməlləşdirdi. Belə ki, 1853-cü ildə Yaqsaydan Şamaxıya qayıdan Seyid Əzim artıq müəyyən savada malik bir gənc kimi bu vaxta qədər əldə etdiyi biliklərini daha da artırmaq arzusu ilə Şərqlin elm və bilik mərkəzlərinə üz tutur və sufizmin sürətlə yayıldığı müsəlman dini-mədəni mərkəzlərindən bəzilərdə olur. Düşünürük ki, şairin poeziyasında təsəvvüf görüşlərinin geniş əks olunmasının səbəblərindən biri də həmin səyahətlər zamanı əldə etdiyi biliklər, Şərq ölkələrinin mütərəqqi ziyalıları ilə ünsiyyətidir.

Təsəvvüf ədəbiyyatında eşq iki cürdür: həqiqi və məcazi eşq. Məcəzi eşq aşıqla məşuq arasındakı sevgi münasibətidir və bu, İlahi eşqin bir zərrəsidir. Qarşı cinsə olan sevgi insanın Yaradana sevgisi yolunda bir nərdivandır. Odur ki, bu məhəbbət yolun sonunda aşıq öz böyük məqsədinə – Tanrıya çatdırır. Seyid Əzimin “Biz ol aludeyi-dərdik ki, cami-mey dəvamızdır...”, “Xah Musa damənin tut, xah İsa, ey fəta...”, “Əzəldən çünki mən meyxareyi-bəzmi-ələst oldum...” və s. qəzəl və qəsidələrində bu eşqin təzahürü geniş şəkildə əksini tapmaqdadır.

Sufizm, əsasən, İslam ehkamları üzərində intişar tapsa da, onunla uzlaşmayan cəhətləri də mövcud idi. Belə ki, klassik sufi təliminə görə,

ibadətın harada olunmasının elə bir prinsipial əhəmiyyəti yox idi – məsciddə olduğu kimi, kilsədə də ibadət etmək olardı. Təki ürəkdə Allah məhəbbəti olsun – Onun varlığı hər yanda və hər kəsdə təcəllə etdiyi üçün Yaradan Ona ibadəti hər məkanda qəbul edər. Seyid Əzim sufilərin bu tolerant dünyagörüşünə də şeirlərində tez-tez yer verirdi. Aşıqlıyın kamillik dərəcəsi sevgili yolunda hər cür əzablara boyun əyərək bu izzirabdan qurtulmağa can atmamaqdır. Necə ki, Məcnun Kəbəni ziyarət edərək “Ya Rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni, Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni”, - deyə yalvarırdı, Seyid Əzimin də lirik qəhrəmanı eşq bəlasına daha çox mübtəla olmağı arzu edir. Sufinin düşüncəsində itaətkarlıq özünü unudaraq yarın iradəsinə tabe olmaqdır. Həqiqi aşıq hər cür izziraba qatlanaraq, şikayət etmədən öz məbudunun sınağından keçir. Yalnız sınaqlardan müvəffəqiyyətlə keçən aşıq böyük vüsəl gününə ümid edə bilər.

Dissertasiyanın III fəslı “Seyid Əzim Şirvaninin ictimai lirikası” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“İctimai məzmunlu şeirlərdə cəmiyyətə tənqidi münasibət”** adlı I yarımfəsildə deyilir ki, Seyid Əzim Şirvaninin ictimai məzmunlu şeirlərinə, əsasən, dövr və zamanın haqsızlıqlarından doğan narazılıq və şikayətçilik ruhu hakimdir. Bu əsərlərdəki əhval-ruhiyyə sosial təbəqələşmə, feodal zehniyyəti və şüurlardakı süstlük, mənəvi geriliyin doğurduğu acı nəticələrin təsiri ilə əsasən, kədərə köklənir. Bu, şairin şəxsi kədərini deyil, cəmiyyətdəki haqsızlıqların doğurduğu əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Sağlam düşüncəyə qiymət verilməməsi, yeniliklərə, elmə, sənətə etinasızlıq, feodal mütləqiyyətinin törətdiyi haqsızlıqların yaratdığı ümitsizlik və izzirab belə şeirlərdə öz əksini tapmışdır. Seyid Əzimin “Yetdi rəqibi-şumun əli yarə, ağlaram”, “Derlər ki xəlq, üç yüz il Adəm ağladı” kimi şeirlərində əsas mövzu aşıqın hicran dərдинin təsviri olsa da, misralar arasında ictimai mühitdən narazılıq motivlərini də görmək olar.

Seyid Əzimin ictimai motivli şeirlərində ən çox diqqəti cəlb edən riyakar din xadimlərinə tənqidi münasibətdir. O, heç zaman Allahı inkar etmir, İslam dininə hörmətlə yanaşır və əsl ibadət yolunu tutan həqiqi ruhaniləri təqdir edir, lakin Quran və şəriət ehkamlarını əldə bayraq tutub xəlqi istismar edən imtiyazlı silklərə qarşı düşmən mövqedə dayanırdı. Çünki o başa düşürdü ki, həmin insanlar üçün din mövcud feodal-patriarxal münasibətləri davam etdirə bilməkdən ötrü yaxşı bir vasitədir və onlar, əslində, şərə qulluq edən ruhanilərin xidmətlərindən gen-bol yararlanırlar. Buna görə də, Seyid Əzimin ictimai motivli şeirlərinin əsas

tənqid hədəfləri yalançı vaizlər, riyakar zahidlər, ikiüzlü abidlər idi.

İşğalçı rus imperiyasının hakimiyyəti dövründə də İslam dininin qayda-qanunlarını və şəriət ehkamlarını öz xeyrinə dəyişən müsəlman ruhani silki əhalini itətdə saxlamaq üçün nəzarətçi rolunu ifa edirdi. S.Ə.Şirvani cəmiyyətdə gördüyü bu neqativ hallara qarşı biganə qala bilmirdi; onun mübarizə üsulu isə həqiqəti öz misralarında xalqa çatdırmaq idi. Odur ki, onun şeirlərindəki haqq səsi əzilən xalqın rüporuna çevrilirdi.

Rüşvətxor, başqasının malına göz dikən müftəxor din adamı - zahid və vaiz obrazları Seyid Əzimin çoxlu sayda şeirlərinin, xüsusilə də, qəzəllərinin tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Füzulinin “Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma”, “Cəhənnəmdən verir aşıqlərə hər gün xəbər vaiz” misraları ilə başlayan qəzəlləri, “Ey şeyx”, “Ey vaiz” rübailəri Seyid Əzim üçün ilham qaynağı olmuş, dahi sələfinin lirikasından bəhrələnərək eyni motivləri müvəffəqiyyətlə öz yaradıcılığında davam etdirmişdir.

Seyid Əzimi din xadimlərindən narazı salan cəhətlərdən biri də İslamda təriqət ayrı-seçkiliyi məsələsi idi. O başa düşürdü ki, bu ixtilafı araya məqsədli şəkildə “ruhanilər” salmışlar, lakin süni şəkildə ortaya atılmış bu dini ayrı-seçkiliyin daha dərin – siyasi məqsədlər güddüyünü, yəqin ki, şair bilmirdi. Dinc xalqın arasında ixtilafa səbəb olan sünni-şia məsələsinə neqativ münasibətini Seyid Əzim şeirlərində, xüsusilə də, satiralarında sərgiləmişdir. Ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvaninin dinlərə və müxtəlif dini əqidələrə çox tolerant yanaşması vardır; onun üçün önəmli olan insanın dini mənsubluğu deyil, mənəvi keyfiyyətləridir. Odur ki, şeirlərində dönə-dönə vurğulayır ki, Allah nə ərəb, nə zənci, nə firəngdir, Allah birdir və bəndələri də öz aralarında dini, irqi ayrı-seçkilik aparmamalıdırlar. Seyid Əzim bir çox əsərlərində dini mənsubluqdan asılı olmadan savadlı, dünyagörüşlü olmağı, dilləri öyrənməyin vacibliyini təbliğ edir.

S.Ə.Şirvani öz yaradıcılığında İslam dininin mənəvi əsarətinə qarşı çıxmışsa da, heç vaxt onu lazımsız, Quran oxuyub öyrənməyi səmərəsiz hesab etməmişdir. Lakin bəzən tədqiqatçılar şairin bu məsələyə münasibətindən bəhs edərkən ifrata vararaq, onun İslama və müqəddəs kitabına qarşı olduğu fikrini irəli sürərək, obyektivlikdən uzaq düşmüşlər. S. Ə. Şirvaninin əksər tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, şair ateist olmamış, dini inkar etməmiş, yalnız yalançı dindarlığa və mənəvi əsarətə qarşı çıxmışdır.

III fəslin “S. Ə. Şirvaninin ictimai mühitə münasibətində sufilik

prinsiplərinin yeri” adlanan II yarım fəslə 2 bəlmədən ibarətdir. “Meyxana” və “şərab” anlayışları” adlı I bəlmədə Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən “şərab” obrazından geniş bəhs olunur. Klassik lirika ustaları tərəfindən çox işlədilən “şərab” sözü bəzən şairin sevincini, nəşəsini, həyat sevgisini, əksər hallarda isə təsəvvüflə, vəhdəti-vücudla bağlı dünyagörüşünü əks etdirir.

Uzun illər S.Ə.Şirvaninin tədqiqatçıları şairin din əleyhinə yazılmış şeirlərindən söhbət açarkən onun əsərlərindəki meyxana obrazının insanın sərbəst düşüncə tərzinə, “dini əhkamların əsərinə qarşı etiraz rəmzi” (S.Hüseynov) kimi tərənnüm edildiyi fikrini irəli sürmüşlər. Əlbəttə, bu fikrin özündə müəyyən həqiqət var. Doğrudan da, Seyid Əzimin onlarca şeirində qarşı-qarşıya qoyulan məscid və meyxana obrazı iki düşüncə tərzini ifadə edir: cəhalət və elm, köhnəpərəstlik və yenilikçilik. Bu barədə M.Arif yazır: “Məscid onun (S. Ə. Şirvaninin – M.V.) qəzəllərində axirət simvolu, mövhum bir xəyal, dünya məsələlərindən uzaqlaşmaq, təvəkkül və ətalət timsalı idi. Meyxanə isə mövhumatdan uzaq, həqiqi həyat məsələləri ilə bağlı olan, cəmiyyət və yaşayışı ifadə edən bir məfhum idi.”¹ Bunlar doğrudur, lakin tədqiqatçılar, adətən, Seyid Əzimin yaradıcılığında meyxana obrazının həm də təsəvvüfi anlam daşdığını rədd edir, ya da ümumiyyətlə, bu barədə susurdular. Halbuki sufizmə dünyagörüşündə meyxana da sərbəst düşüncəni, azad ruhu ifadə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında şərabdan və meyxanadan təsəvvüfi rəmz olaraq istifadə edilmiş çoxlu şeirlər var. Bununla yanaşı, şair bəzi şeirlərində eşq və vəhdət şərabından deyil, məhz maddi nemət olan şərabdan bəhs etmişdir. Lakin belə şeirlərin sayı məhduddur. Seyid Əzim müstəqim mənada şərabı zövq mənbəyi, sevinc və nəşəyə səbəb olan məfhum kimi tərənnüm etmişdir. Bir çox hallarda şairin nəzərdə tutduğu mənəni anlama bilməkdə şeirin ümumi məzmunu böyük rol oynayır. Sovet dövrü tədqiqatçıları Seyid Əzimin eşq pıyaləsini, vəhdət şərabını deyil, məhz “həyat sevgisi, fikir azadlığı”nın rəmzi olaraq təqdim edilən üzüm suyunu tərənnüm etdiyini iddia edərkən şeirin elə bəndini və ya beytini nümunə gətirirdilər ki, ilk baxışda bu fikirlərlə razılaşmaq lazım gəlirdi. Lakin şeir sonuna qədər oxunduğu zaman bu təəssürat dəyişir.

Biz qətiyyətlə vurğulayırıq ki, Seyid Əzim Şirvani böyük mütəsəvvif şairdir və az sayda şeirlər istisna olmaqla, onun yaradıcılığında şərab və

¹ Arif M. Maarifpərvər şair. // EA Azərbaycan filialının xəbərləri. 1944, № 8, s.79

meyxana obrazları, əsasən, təsəvvüfi anlam daşıyır. “Meyxana” və xüsusilə, “mey”, “şərab” sözlərini Seyid Əzim Şirvani əksər hallarda təsəvvüf poeziyasındakı simvolik anlamda işlətməmişdir. Lakin Seyid Əzim lirikasını bütövlükdə sufizmin bədii ifadəsi hesab etmək yanlış olardı.

III fəslin II yarımfəslinin **II bölümü isə “Digər simvolik obrazlar”** adlanır. Qeyd edilir ki, incəsənətin bir növü olan musiqi sufilər üçün Allaha yaxınlaşma vasitələrindən biridir. Lakin musiqi və ümumiyyətlə, incəsənət sahələri heç də bütün sufi təriqətləri tərəfindən məqbul hesab olunmur. Onların bir qismi incəsənəti, o cümlədən, musiqini Yaradanın mahiyyətinə vara bilmək, maddi aləmin fəvqünə qalxmaq, zamanənin çətinliklərinə sinə gərmək üsullarından biri kimi dəyərləndirdiyi halda, digərləri insanların dini dəyərləri və inanclarına təhqir kimi qəbul edirdilər. İkincilər daha çox ortodoks İslamın təsirində olanlar idi.

Ortodoks İslamın musiqiyə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün tədqiqatçılar ilk növbədə Qurana müraciət edirlər, burada isə musiqiyə və ya onun qadağasıyla bağlı konkret bir ayə yoxdur. Belə olduğu təqdirdə Peyğəmbərdən (s.) gətirilən hədislərə və onların İslam alimləri tərəfindən şərhlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Burada da din alimlərinin fikri haçalanır: radikal islamçılar musiqinin haram buyurulduğu fikrini dəstəklədikləri halda, digərləri onu, sadəcə olaraq, məkrüh, yəni bəyənilməyən əməl hesab edirlər – başqa sözlə, musiqinin tamamilə qadağan olunmadığı, yalnız müəyyən dövrlərdə mövcud olan ümumi siyasi-ideoloji mühitin tələblərindən irəli gələrək müvəqqəti məhdudlaşdırıldığı fikrini irəli sürürlər. “Belə ki, həqiqətən, əvvəlcə İslamın musiqiyə “aqrəssiv” münasibət bəsləməsinin səbəbi yalnız bütpərəst dinlərə qarşı mübarizə forması kimi düşünülmüş və bununla da həmin dini mərasimlərdə musiqinin nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığı təsdiq olunmuşdur.”¹ İslam dünyagörüşündə musiqinin qadağan olunduğunu qəbul etməyənlər azanın, Quranın avazla oxunduğunu əsas gətirirlər. Musiqi sufilər üçün həm də ona görə müqəddəs hesab olunur ki, səsdən ibarətdir, səs isə Allahdandır. Çünki O, kainatı yaradarkən “ol!” dedi, dünya sözdən, səsdən yarandı. İslam peyğəmbərinə gələn vəhylər də səs formasında idi; Quran yazıya alınmadan öncə şifahi olaraq yaddaşlara həkk edilmiş, müəyyən müddət ötdükdən sonra yazıya alınmışdır. İnsanın ana bətnindəyərkən eşitdiyi ilk səs – ürəyin ritmi də musiqinin ilkin formasıdır. Quranda bildirilir ki, qiyamət günü sur çalınacaq, özlər bu

¹ Babayeva Ə. Azərbaycanda İslam və musiqi. Bakı: Nurlan, 2001, s.39

surun səsinə diriləcəklər. Deməli, musiqinin diriltmək, oyatmaq qüvvəsi vardır. Sufilər musiqiyə mənəvi oyanış, ruhun dirilməsi üçün müraciət edirlər.

Əksər sufi mərkəzlərində zikrlər və sufi şeirləri həmişə musiqi ilə, ekstaz halını ifadə edən bədənən qeyri-ixtiyari tərpənməsi ilə müşayiət olunur ki, bu mahnı və rəqslər də ərəbcədən tərcümədə “əşitmək, dinləmək” mənalarını verən “səma” sözü ilə ifadə edilir. Sufi məclislərində musiqi ifa olunarkən önəmli olan onun ifası deyil, dinlənməsi, necə qavranılması idi. Klassik sufilər deyirdilər ki, Allahı görmək istəyirsənsə, gözlərini tik; çünki baxışlar maddi aləmin nemətlərindən yayınıb batinə yönəltdiyi zaman Yaradanı qəlb gözü ilə görmək, qəlb qulağı ilə dinləmək bəndəyə Onu eşitmək, Ona yaxınlaşmaq imkanı verir. Sufilərə görə, “səma” – Haqdan gələn və insanları Haqqa çağırən bir ismarıcdır, onu yalnız təmiz qəlblə dinləyən məqsədinə çatır.

Təsəvvüf ədəbiyyatının yaradıcıları poetik nümunələri qələmə alarkən musiqinin bu İlahi xüsusiyyətlərini unutmur, onu şeirlərində döənə-döənə tərənnüm edir, musiqi məclislərini təsvir edərək müxtəlif alətlərə simvolik anlam verir və onları müqəddəsləşdirirdilər. S.Ə.Şirvani də bir neçə şeirində bu mövzuya toxunmuş, musiqini və musiqi alətlərini müqəddəs nemət kimi təqdim etmişdir. Onun bu mövzuda ən gözəl əsəri “Guş qıl...” adı ilə tanınan məşhur müxəmməsidir. Seyid Əzimin tədqiqatçıları bu müxəmməsi, əsasən, İslam zehniyyətinə, musiqinin qadağan olunduğunu iddia edən ruhanilərə qarşı etiraz forması, bəzən isə nikbin əhval-ruhiyyənin ifadəsi kimi dəyərləndirmiş, şeirdəki təsəvvüf qatını diqqətdən kənarda qoymuşlar.

“Guş qıl...” müxəmməsində Seyid Əzim neyin ürəkparçalayan naləsindən bəhs edir, onunla bağlı rəvayətə işarə edir. Müxəmməsdəki “Huş ilə guş edə hər kimsə, gedər huşindən” misrası da maraq doğurur. Sufi musiqisindən bəhs edərkən ilk öncə səsdən başlamaq lazımdır. İlk sufi nəzəriyyəçiləri insan səsinin güclü emosiyalar yaratmaq qabiliyyətinə malik olduğunu söyləyirdilər. Lakin burada dinləyicinin dinləmə qabiliyyəti də mütləq nəzərə alınmalıdır, yəni İlahi hikmətlərə açar olan gözəl musiqi istisnasız olaraq hər kəsin ruhunu yerindən oynadacaq qüdrətə malik deyil. Odur ki, sufilər “səma”-nı kütlə qarşısında ifa etməyin əleyhinə idilər. “Səma”-nı ifa edənlər də, dinləyənlər də hal əhli olmalı, musiqidəki hikməti anlamağı bacarmalı idilər. Məşhur bir ərəb kəlamında deyildiyi kimi, musiqinin qavranılması məkan, zaman və ixvan prinsipinə əsaslanmalıdır, yəni onun harada, nə zaman və kim tərəfindən ifa

olunması və dinlənilməsi vacib şərtlərdəndir. Belə ki, “səma”nın düzgün ifası zamanı sufi vəcd (ekstaz) halına düşür. Bu, elə bir ruh halıdır ki, bu zaman insan şüurundan, özünüdərkdən, özünün yer üzərindəki varlığından uzaqlaşaraq xoşbəxtlik məqamına çatır.

Seyid Əzimin yuxarıdakı misrasında da musiqini lazımı ədəblə dinləyərək huşunu itirməkdən bəhs edilir. Belə ki, sadəcə olaraq zövq almaq xatirinə oxunan və dinlənilən musiqi huşu başdan aparmaq qüdrətində deyil. Təbii ki, bu fikrə alternativ olaraq qeyd etmək olar ki, Seyid Əzim musiqinin insanlara sirayətedici qüvvəsini artırmaq məqsədilə bu fikri mübaliğə olaraq işlətməşdir. Lakin fikrin davamında müəllif deyir ki, can qulağından qəflət pambığını çəksən, gizli sirlərə sən də yetişərsən. Muxəmməsin digər bəndlərinə də nəzər salındığı zaman onun məzmununun təsəvvüf musiqisindən bəhs etdiyinə şahidi oluruq.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu muxəmməs konkret həyat faktları əsasında qələmə alınmışdır. Şair son bənddə öz müasirlərindən iki nəfərin adını çəkir: bunlardan biri dövrünün məşhur xanəndəsi Mehdi, digəri isə qonaqlıq məclisinin sahibi Kərim bəydir. Bu bənddə də müəllif “Çək rümuzat ilə zülfi-süxənə şanələri”, deyə bu şeirin rəmzlərdən ibarət olduğunu xatırladır.

Dissertasiyanın **IV fəsl** **“Seyid Əzim Şirvani lirikasının bədii xüsusiyyətləri”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Janr-üslub xüsusiyyətləri”** adlanan I yarımfəsildə göstərilir ki, Seyid Əzimin şeirləri yalnız dərin ideya-məzmunu ilə deyil, həm də yüksək bədii gözəlliyi ilə seçilir. Şairin tədqiqatçıların da dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, S.Ə.Şirvani lirikasına dahi sələfi Füzulinin təsiri çox böyük olmuşdur. O, Füzulidən bir çox tərcümələr etmiş, ustadının şeirlərinə nəzirələr yazmış və bir qəzəlini təxmis etmişdir. Füzulinin Seyid Əzim yaradıcılığına təsiri məhəbbət lirikasında daha çox nəzərə çarpır. Belə şeirlərində Seyid Əzim dahi sələfinə çox yaxınlaşır, bəzən hətta onu təkrarlayır. Lakin bir çox hallarda şair irəli sürülən ideya istiqamətini daha da inkişaf etdirərək, orijinal əsər yaratmağı bacarır.

Şairin bütün lirik şeirləri klassik üslubda və əruz vəznində, əsasən, həzəc, rəməl, xəfif, müzare və müctəs bəhrlərində yazılmışdır. Bundan başqa, o, ara-sıra səri, münsərih, rəcəz və mütəqarib bəhrlərindən də yararlanmışdır. Anadilli şeirlərində ən intensiv işlədilən bəhr həzəcdir. Onun “Girib həmmam ara dildarı gördüm”, “İkram edər o gül mənə əğyar yanında”, “Əğyarı ki gördüm eləyir yarə məhəbbət”, “Nəzr eyləmişəm verməgə can yar gələndə” və s. yüzlərlə məşhur şeiri oynaq həzəc

bəhrindədir.

Seyid Əzimin lirikasında işlənmə intensivliyinə görə ikinci yeri əruzun rəməl bəhri tutur. Şairin “Xəlqin iymanını gər məkr ilə şeytan aparır”, “Mənə mehman idi ol sərv-i xuraman bu gecə”, “Hüsnə Yusifə düşməz edə canan ilə bəhs”, “Ey Xızır, zülməti-zülfü sənə asan olmaz” və s. qəzəlləri rəməl bəhrinin müxtəlif növlərində qələmə alınmışdır.

“Gecə” klassik Şərq poeziyasında geniş yayılmış poetik obrazlardan biridir. Fikrimizcə, “gecə” rədifli əsərlər arasında Füzuli qəzəlindən sonra ən uğurlusu məhz S.Ə.Şirvaninin “Bu gecə” rədifli şeiri və ümumiyyətlə, onun “gecə” poetik obrazıdır. Onun lirikasındakı “gecə” obrazı bir qəzəllə məhdudlaşmır; “Gecə gördüm səni, ey afəti-dövrən yuxuda”, “Hanı o mahə həmağuş olduğum gecələr”, “Gənə həmbəzm idim ol zülfisiyəhtarım ilə” və s. şeirlərdə bu poetik situasiyaya dəfələrlə rast gəlmək mümkündür. Sevgi lirikasında aşiq obrazının özünü, hisslərini ifadə üsullarından biri də “ah”dır. Seyid Əzimin “Qıvrılıb əfi kimi yüz ahü fəryad eyləmə”, “Çəkdim bir ah kim, yana ol şölədən rəqib”, “Ah, səd ah ki, dildardan oldum məyus” və s. çoxlu sayda misralarında aşıqın məyusluğu, kədər və qüssəsi əks olunub.

Seyid Əzim lirikasında rübai janrının da özünəməxsus yeri var. Doğrudur, şair bu janrda keyfiyyətcə qəzəlləri səviyyəsinə çatan əsərlər yazmışdır, amma onlar arasında da maraq doğuran, diqqət çəkən dördlüklər vardır. O, ictimai-fəlsəfi mövzuda, şərab, mey haqqında xeyli rübai yazmışdır. Bunların çoxu səfər etdiyi şəhərlərin vəsfinə həsr olunub, hətta şairin rübailərini oxuyarkən göz önündə onun səyahət etdiyi ölkələrin xəritəsi canlanır.

Seyid Əzimin lirikasında güclü təbiət təsvirlərinə də rast gəlinir. Bəzən mədhiyyələrinin əvvəlində şair öncə təbiət təsvirinə yer verir, sonra isə əsl mətləbə keçir. Seyid Əzim poeziyasının bədii təsirini qüvvətləndirən amillərdən biri də onun bəzi şeirlərində dialoqlardan istifadə edilməsidir. Şeirdə “dedim-dedi” üsulundan istifadə XIX əsrəqədərki Şərq poeziyasında işlənmiş bir üsuldur, Seyid Əzim də sələfləri kimi, ara-sıra bu üsuldən istifadə etmişdir. Klassik poeziya sənətkarlarının məhirlik göstəricilərindən biri də şeirdə cinas sözlər yaratmaqdan ibarətdir. Şairin sənətkarlıq qüdrəti o zaman üzə çıxır ki, onun istifadə etdiyi sözlər təkcə formaca cinas yaratmaq xatirinə seçilməsin, eyni zamanda, mənası əsərin ümumi kontekstindən kənara çıxmasın. Bu baxımdan Seyid Əzimin maraqlı cinaslar yaratdığını qəbul edə bilərik.

IV fəslin II yarım fəslə **“Bədii təsvir və ifadə vasitələri”** adlanır.

Seyid Əzimin əsərlərində məzmun və ifadə gözəlliyi bir-birini tamamlayır. Şair təkrir, epifora, anafora, mübaligə, metafora, metonimiya, inversiya, epitet, təşbeh və s. təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək şeirdə söz və məna gözəlliyinə xidmət etmişdir.

S.Ə.Şirvaninin xüsusilə ictimai lirikasında geniş istifadə olunan xitablardan biri də “vaiz”, yaxud “ey vaiz” və “zahid”, “zahida” müraciət formasıdır. Şair daim tənqiddə məruz qoyduğu şeirlərində zahidə və vaizə xitab edərək onları gah qınayır, gah lənətləyir, gah da onların moizələrinin lazımsızlığını dilə gətirərək ələ salır.

S.Ə.Şirvani poeziyasının əsas bədii gözəlliyini şərtləndirən məziyyətlərindən biri də təzadlı lövhələr yaratmaqdır. Sözdən bacarıqla istifadə edən sənətkar mənaca bir-birinə zidd olan ifadələrin vasitəsilə şeirdə obrazlılığı qüvvələndirməyə nail olmuşdur. Bədii dildə çox istifadə olunan ifadə vasitələrindən biri də mübaligədir. Seyid Əzimin lirikasında mübaligənin işlənməsi bir çox hallarda aşiqin sevgilisi yolunda çəkdiyi qəmlərin çoxluğunu ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Metaforik düşüncəyə sahib olmaq şairin söz və fikir ehtiyatının zənginliyindən, ideya rəngarəngliyindən xəbər verir. Poetik dildə təsvir və ifadə vasitələrini yaradarkən Seyid Əzim öz bədii zövqünə və dünyagörüşünə uyğun orijinal sənət nümunələri yaratmışdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan ədəbiyyatında sözü Füzulinin ucaltdığı zirvəyə yüksəldə bilən ikinci qəzəl ustadı olmamışdır, Seyid Əzim bu barədə dahi sələfinə bir xeyli dərəcədə yaxınlaşır. O, öz lirikasında klassik ənənələri davam etdirməklə yanaşı, şeirə özünəməxsus keyfiyyətlər əsilamağı bacarmışdır. Fikrin aydın və lakonik ifadəsi, ahəngdarlıq və axıcılığı şairin üslubunun əsas keyfiyyətləridir.

Nəticə hissəsində tədqiqat mövzusu ilə bağlı dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsillərində irəli sürülmüş müddəalar və əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirilir. Dissertant bu nəticəyə gəlir ki, Seyid Əzimin lirikası həm ideya-məzmun, həm də poetika baxımından zəngin bir sənətdir. Öyrəniləndikcə onun əsərlərinin yeni bədii keyfiyyətləri üzə çıxır və bir daha təsdiq olunur ki, Azərbaycan lirikası tarixində poetik sözü Füzulinin ucaltdığı zirvəyə qaldıran Seyid Əzim Şirvaninin lirikası bu gün də öz estetik dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Bu lirika həmişə öz müasirliyini, bədii tərəvətini saxlamaqla gözəlliyə və humanizmə xidmət edəcəkdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Seyid Əzim Şirvaninin təsəvvüfi dünyagörüşü. AMEA Folklor İnstitutu, "Elmi axtarışlar", Bakı, 2010, №3. s.164-170

2. Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində lirik qəhrəman məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, "Filologiya məsələləri", Bakı, 2011, №2. s.365-370

3. Azərbaycan türklərinin edebiyatındakı lirik şiirin inkişafında Seyid Azim Şirvaninin rolu. Түрк ялемі: тарих және қазіргі заман Халықаралық Түрктану симпозиумы мақалалар жинағы 2011 жылы 28-29 сәуір. Астана, 2011. s.100-106

4. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasının tədqiq tarixindən. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, "Filologiya məsələləri", Bakı, 2011, №10. s. 439-449

5. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında musiqi anlayışı. Bakı Slavyan Universiteti, "Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri", B., 2012, №1 s.112-116

6. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasının janr-üslub xüsusiyyətləri. Bakı Dövlət Universiteti, "Dil və ədəbiyyat", Bakı, 2012, №1(81) s.109-111

7. "Ta var əlində cami-mey..." (Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında "meyxana" və "şərab" anlayışları) Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, "Azərbaycan", Bakı, 2012, № 5. s.178-182

8. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında tərənnüm olunan məhəbbətin tipologiyası. AMEA doktorantlarının elmi konfransının materialları, Bakı, 2011, may. s. 294-296

9. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında ilahi eşq mövzusu. Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vəsim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 27-28 iyun 2013 s.361-363

10. Место мистической поэзии в лирике Сеида Азима Ширвани. Межкультурные коммуникации. № 21. Тбилиси, 2013 с. 90-95

11. Firdun bəy Köçərli Seyid Əzim Şirvani haqqında. Firdun bəy Köçərli: şifahi və yazılı ədəbiyyat. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı, 2013. s.168-178

12. Firdun bəy Köçərli və Seyid Əzim Şirvani. Xəbərlər. Humanitar elmlər. Xüsusi buraxılış. № 1. Bakı, "Elm", 2013. s.61-68

ЛИРИКА СЕИДА АЗИМА ШИРВАНИ

РЕЗЮМЕ

Сеид Азим Ширвани – выдающийся поэт, занимающий видное место в истории азербайджанской литературы. Большую часть его богатого поэтического наследия составляет лирика. Несмотря на то, что к творчеству поэта обращались многие исследователи-литературоведы и деятели искусства XX века, его лирика, а также идейно-художественные качества и жанрово-тематические особенности ряда произведений оставались в стороне от серьезного научного исследования.

В диссертации, состоящей из введения, 4 глав, заключения и библиографии, впервые проводится системный анализ истории исследования лирики Сеида Азима Ширвани. Рассмотрение опыта исследования лирики С.А.Ширвани приводит к выводу что их объект ограничивается воспеванием мирской любви. Произведения о божественной любви были оставлены без внимания. Исследователи отмечавшие наличие в лирике Сеида Азима склонности к мистике, связывали это с ограниченностью и противоречивостью мировоззрения поэта.

В настоящей диссертации к широкому научному исследованию привлечена мистическая лирика поэта, рассмотрены причины, побудившие его создавать мистические произведения. Хотя в большинстве предыдущих исследований Сеид Азим представлен как поэт, склонный к атеизму, в данной диссертационной работе, при рассмотрении его произведений на социальную тему, характеризующихся сатирическим содержанием особо подчеркивается, что Сеид Азим не выступал непосредственно против Ислама и Корана. Для произведений характерна обращения к религиозным ценностям.

В исследовательской работе широко и всесторонне рассматриваются художественные особенности лирики Ширвани и проводятся сравнения с творчеством других поэтов-классиков.

LYRICS OF SAYYID AZIM SHIRVANI

SUMMARY

Sayyid Azim Shirvani is the famous poet who takes an important place in the history of Azerbaijan literature. An important part his rich poetic heritage consist of his lyrics. Despite in the twentieth century attracting the attention of many researchers and artists, the lyrics were beyond specific scientific research, many of his works ideological and artistic qualities and the genre style features have not been researched deeply.

In this dissertation which consists of expect introduction, conclusion and bibliography 4 chapters, for the first time, exploring the history of Sayyid Azim lyrics are investigated in a systematic way, detailed analysis on the poet's works are involved in the research. In existing studies, only his poems which praising secular love mentioned, but poems about divine love remained.

In Sayyid Azim lyrics the existence of Sufism trends some of the poets who adopted considered it is the product of the poet's limited and inconsistent point of view, others simply did not need turn the object of extensive research on this subject. In this dissertation poet's Sufi lyrics are involved in a wide range of scientific research, investigated the causes of manuscript of mystical poetry.

In the previous studies, although Sayyid Azim presented as an artist inclined to atheism, in this dissertation, in his public motifs poems when talking about critical attitude towards society emphasized that, Sayyid Azim in no case did not directly protest against Islam and the Qur'an, even in his poems occasionally noted their values.

In research were talking about an extensive and detailed artistic features of the poet's lyrics, comparisons are made with other classical masters.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

МАТАНАТ ГУДРАТ кызы ВАХИДОВА

ЛИРИКА СЕИДА АЗИМА ШИРВАНИ

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2014

